Norkūnų piliakalniai

Gintautas Zabiela
Klaipėdos universitetas

Dvi beveik vienodus pavadinimus turinčias vietoves Lietuvoje kai kada painioja net specialistai archeologai. Tai Norkūnai Prienų rajone, Balbieriškio seniūnijoje, ir Narkūnai Utenos rajone, Leliūnų seniūnijoje. Tokio painiojimo priežastis yra abiejose vietose esantys tyrinėti piliakalniai. Nors Utenos rajono Narkūnuose piliakalnis yra garsesnis, bet šis straipsnis skirtas Prienų rajono Norkūnams, kurie šiandien gal ir ne tokie žymūs, tačiau senosios Lietuvos praeičiai pažinti irgi labai svarbūs. Jie buvo pradėti tyrinėti pirmiausiai, todėl ir įvairios informacijos apie jų tyrinėjimų rezultatus susikaupė nemažai, nors detalių tyrinėjimų publikacijų nėra. Šis straipsnis irgi nepretenduoja būti išsamia atliktų tyrinėjimų studija, o tik remiantis visa sukaupta šių tyrimų medžiaga stengtasi daugiau aptarti pagrindinius šių piliakalnių raidos bruožus. Abiejų piliakalnių tyrinėjimus paskatino grandiozinis (bet taip ir likęs nerealizuotas) projektas Nemuną paversti hidroelektrinių kaskadu nuo Gardino iki Jurbarko[1]. Pagal šį planą buvo pastatyta tik viena Kauno hidroelektrinė, užliejusi didelius žemės plotus ir privertusi iškeldinti žmones ir pastatus. Planuotos statyti analogiškos Birštono elektrinės užtvenkti vandenys būtų užlieję pakrančių archeologinius paminklus. Tarp tokių vieni pirmųjų būtų buvę Norkūnų piliakalniai, kurie tyrinėjimams tada ir buvo pasirinkti kaip griūvantys.

Archeologiniai kasinėjimai yra pagrindinis ir dažnai vienintelis šaltinis pažinti seniausią žmonijos istorijos tarpsnį iš tų laikų, kada dar nebuvo ar iš kurių neišliko rašytinių ar vaizdinių šaltinių. Viskas, ką archeologas atskleidžia kasinėdamas žmonių gyvenimo metu susiklosčiusius žemės sluoksnius, paprastai vadinamus kultūriniais sluoksniais, po atliktų lauko darbų lieka užfiksuota rašytiniuose (tyrinėjimų ataskaitos) ar vaizdiniuose (planai, piešiniai, fotonuotraukos) šaltiniuose, kurie paprastai atsiduria muziejų (radiniai) ar specialių saugyklų (kitokia surinkta medžiaga) fonduose ir toliau lieka pagrindiniais ir dažnai vieninteliais (kartą kasinėtos vietos pakartotinai tyrinėti praktiškai nebeįmanoma) šaltiniais tam objektui pažinti. Apie Norkūnų piliakalnius šie šaltiniai išliko ir dabar saugomi Lietuvos istorijos instituto Rankraštyne[2] (toliau – LIIR), Lietuvos nacionaliniame muziejuje[3] ir Lietuvos veterinarijos akademijoje (gyvulių kaulai). Jau tyrinėjimų metu ir gana greitai po jų apie pagrindines piliakalnių tyrinėjimų išvadas pasirodė popu-

[1] Energetika, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1966, t. 1, p. 478; Lasinskas M. Nemunas tiesia ranką Dnieprui, *Mokslas ir gyvenimas*, Vilnius, 1963, nr. 9, p. 11–12.

[2] Daugudis V. Norkūnų kaimo, Prienų raj., I piliakalnio ir gyvenvietės I ties Skardupio žiotimis 1964 06 19–08 08 tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 356; Daugudis V. 1965 06 24–08 15 Norkūnų k., Prienų raj., II piliakalnio ir jo senosios gyvenvietės tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 334; Daugudis V. 1965 08 10–15 Norkūnų k., Prienų raj., I piliakalnio gyvenvietės tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 335; Kliaugaitė V. Norkūnų piliakalnio (A 154K1P), Prienų raj., 2002 m. archeologijos tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 3997. Tyrinėjimų planų inventoriniai numeriai: 2900, 2164–2195, 3297–3300, 14447–14455, fotonegatyvų inventoriniai numeriai: 2278–2282, 17024–17132, 17176–17306, 17462–17686, 18273, 19377.

[3] Inv. nr. AR 423:41–25; AR 424:1–24; EM2059:1–10 ir neinventorinti (keramika).

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

liarių straipsnelių[4], mokslinių informacijų[5]. Vėliau Norkūnų piliakalniai paprastai būdavo minimi enciklopedinio-atlasinio tipo leidiniuose[6], kitų tyrinėjimų kontekste[7], populiariose knygose[8]. Atskirų jiems skirtų tyrinėjimų ar jų dalių pasirodė nedaug. Daugiausia šie piliakalniai nagrinėti Užnemunės apgyvendinimo kontekste[9]. Pirmiausia čia reikia pažymėti archeologo Prano Kulikausko (1913–2004) 1982 m. išleistą monografiją „Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje“, kurios įvairiuose skyriuose gana plačiai aptariami ir abiejų piliakalnių kasinėjimų duomenys[10]. V. Daugudis atskirame straipsnyje yra išsamiau aptaręs antrojo piliakalnio pylime aptiktus vėlyvus kapus[11]. Apie 2002 m. piliakalnio prie Skardupio tyrinėjimus paskelbta mokslinė informacija[12]. 2005 m. trumpi Norkūnų piliakalnių tyrimų rezultatai aprašyti „Lietuvos piliakalnių atlase“[13]. Tai ir viskas, kas iki šiandien yra žinoma apie Norkūnų piliakalnių tyrimus.

Apie 5 km nuo Balbieriškio į pietryčius Nemuno kairiajame krante (taigi jau Užnemunėje) esantys Norkūnai Lietuvos archeologams pirmiausia žymūs tuo, kad čia esama dviejų piliakalnių, kas vienoje vietovėje pasitaiko ne taip jau ir dažnai. Abu piliakalniai vienas nuo kito nutolę per 750 m, taigi tai nėra vieno archeologijos paminklų komplekso sudėtinės dalys. Įvairioje literatūroje jų numeracija (kuris pirmas, o kuris antras) ne kartą painiota, dažniausiai jie vadinti upelių, prie kurių jie yra, vardais. Straipsnyje laikomasi labiausiai istoriografijoje įsitvirtinusios piliakalnių numeracijos[14]. Piliakalnis prie Mikasos bus vadinamas pirmuoju (I), piliakalnis prie Skardupio – antruoju (II). Iš pradžių bus atskirai aptariami kiekvieno piliakalnio tyrinėjimų rezultatai, kurie straipsnio pabaigoje bus palyginti tarpusavyje.

Piliakalnis I įrengtas Mikasos dešiniajame krante, 400 m nuo jos santakos su Nemunu. Mikasa irgi greičiausiai dar iki XX a. nuplovė didžiąją piliakalnio aikštelės dalį. Išliko tik 4 × 4 m dydžio trikampis jos fragmentas, kurio

[4] Daugudis V. Norkūnų senovė, *Naujas gyvenimas*, Prienai, 1964, rugpj. 3; Daugudis V. Norkūnų archeologinių paminklų tyrinėjimai, *Naujas gyvenimas*, Prienai, 1964, rugpj. 11; Navarackas A. Žemė atskleidžia paslaptis, *Komjaunimo tiesa*, Vilnius, 1964, lapkr. 2; Navarackas A. Kur stūksojo Norkūnų pilis, *Valstiečių laikraštis*, Vilnius, 1965, vas. 3; Navarackas A. Kur stūksojo Norkūnų pilis, *Tėvynės balsas*, 1965, vas., nr. 16; Daugudis V. Radiniai Užnemunėje, *Švyturys*, Vilnius, 1965, nr. 5, p. 28; Daugudis V. Nauji radiniai Norkūnuose, *Švyturys*, Vilnius, 1965, nr. 20, p. 28; Daugudis V. Norkūnų senovė, *Naujas gyvenimas*, Prienai, 1965, rugpj. 3; Navarackas A. Piliakalnis prie Mikasos, *Valstiečių laikraštis*, Vilnius, 1965, rugpj. 20; Merkevičius A. Archeologiniai radiniai Norkūnuose, *Komjaunimo tiesa*, Vilnius, 1965, rugs. 5.

[5] Даугудис В. Археологические раскопки городищ в Норкунай (Пренайский р-н) в 1964–1965 гг., *Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций Института истории АН Литовской ССР*, Вильнюс, 1966, с. 5–7; Куликаускас П. Исследования городищ Занеманья–юго–западной части Литвы, *Pronksiajast varase feodalismini*, Tallinn, 1966, p. 77–79; Таутавичюс А. Археологические исследования в Литве в 1962–1966, *Acta Baltico–Slavica*, Bialystok, 1970, p. 224–225.

[6] Kviklys B. *Mūsų Lietuva*, Boston, 1966, t. 3, p. 223; *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1968, t. 2, p. 697; *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 116; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1981, t. 8, p. 225; *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, 1987, t. 3, p. 219.

[7] Zabiela G. Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse, *Lituanistica*, Vilnius, 1991, nr. 4(8), p. 31.

[8] Baškytė R., Kulbis A. *Didžiosios Nemuno kilpos. Gamta, kultūra, istorija*, Vilnius, 2000, p. 46–47.

[9] Kulikauskas P. Panemunių dzūkai ir jotvingiai, *Panemunių dzūkai*, Vilnius, 1970, p. 17–18.

[10] Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 19–20; 21–22; 32–33; 45; 47; 79.

[11] Daugudis V. Dėl laidojimų Lietuvos piliakalniuose, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1992, t. 9, p. 32–33.

[12] Kliaugaitė V. Norkūnų piliakalnis, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais*, Vilnius, 2005, p. 28–30.

[13] *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*, Vilnius, 2005, t. 2, p. 236–239.

[14] Žr. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 116.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

1 pav. Piliakalnio I pylimas prieš tyrinėjimus iš rytų pusės. LIIR Nr. 17637

rytinėje pusėje (nuo aukštumos) supiltas pylimas. Pylimo kraštai irgi jau nuvirtę į Mikasą, išlikęs yra kūgio formos apie 15 m pločio iki 1,5 m aukščio nuo buvusios aikštelės (1 pav.). Jo išorinėje pusėje yra 15 m pločio, viršuje iki 2,5 m gylio griovys. Piliakalnio šlaitai nuo upelio statūs, iki 20 m aukščio. Į pietus nuo pylimo apie 0,5 ha plote, kuris nuo senų laikų irgi buvo dirbamas, yra papėdės gyvenvietė su arimų labai smarkiai sunaikintu kultūriniu sluoksniu[15].

Piliakalnį I 1965 m. birželio 24–rugpjūčio 15 dienomis tyrinėjo Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos instituto archeologinė ekspedicija (tyrimų vadovas – archeologas Vytautas Daugudis (1929–2002). Ištirtos beveik visos pylimo liekanos (220 m^2), papėdės gyvenvietėje atidengtas bendras 80 m^2 plotas (1,6% gyvenvietės teritorijos).

Nors pagrindiniai tyrimo darbai vyko piliakalnio pylime, pastarasis pasirodė esąs smarkiai suardytas vėlyvų palaidojimų bei apkasų. Pasisekė nustatyti tik tiek, kad pylimas buvo supiltas per du kartus: pirmaisiais amžiais po Kr. ir III–IV a.[16] Supiltiniuose pylimo sluoksniuose aptikta tik 128 lipdytų puodų šukės, daugiausia grublėtu paviršiumi (111 šukių) ir brūkšniuotu paviršiumi (11 šukių) bei 6 lygiu paviršiumi puodų dugnai. Jokių aiškesnių konstrukcijų pylime neaptikta.

Papėdės gyvenvietėje aptikta tik 14 tokių pat puodų šukių (12 grublėtų ir 2 brūkšniuotos). Jos kultūrinis sluoksnis buvo suardytas arimo ir sveikas išlikęs tik įžemio įdubimuose arba įgilinimuose.

Peržvelgus šią negausią tyrinėjimų medžiagą, matyti didžiulis panašumas tarp pylime ir papėdės gyvenvietėje aptiktos medžiagos – procentiškai grublėtosios keramikos kiekis praktiškai nesiskiria (85–86%). Vyraujanti grublėtoji keramika būdinga vidurio panemunės (kurioje yra ir Norkūnai) neįtvirtintoms bei piliakalnių papėdžių gyvenvietėms (Krikš-

[15] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 116, nr. 479.

[16] Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 32.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

tonys[17], Balkasodis[18], Bakšiai[19], Migonys[20], Bačkininkėliai[21], Guogai (Piliuona)[22], Žiegždriai[23]). Šios gyvenvietės pagal paskutinius tyrinėjimų duomenis gali būti datuojamos II–III a. Matyt, taip pat reikėtų datuoti ir antrojo piliakalnio papėdės gyvenvietę. Tačiau čia iškart kyla nedidelis neatitikimas su piliakalnio pylimo medžiaga, kuri surinkta jau supiltiniuose sluoksniuose, aiškiai kilusiuose iš ankstesnės gyvenvietės kultūrinio sluoksnio, supilto į piliakalnio pylimą. Vadinasi, piliakalnio įrengimas turėtų būti vėlesnis negu papėdės gyvenvietės egzistavimas ir ankstesnis jo datavimas laikotarpiu iki I tūkstantmečio vidurio nėra tikslus. Greičiau pylimas supiltas (ir kartu piliakalnis įrengtas) laikotarpiu po I tūkstantmečio vidurio (atsižvelgiant į bent vieną jo rekonstrukciją – aukštinimą, užfiksuotą tyrimų metu). Paprasta jo konstrukcija rodytų slėptuvinį piliakalnio tipą, kuris greitomis buvo įrengtas patogiame upelio kyšulyje, į pylimą supilant greta iškastas žemes, kuriose visai atsitiktinai pasitaikė ankstesnės gyvenvietės liekanų (į pylimą taip pakliuvo net ir akmens amžiaus gyvenvietės radinių – titnaginių skelčių)[24].

Piliakalnis II įrengtas Skardupio kairiajame krante, 30 m nuo jo santakos su Nemunu. Skardupis dar iki XX a. nuplovė visą piliakalnio aikštelę, apie kurią duomenų nėra. XX a. pradžioje piliakalnį aprašęs kraštotyrininkas Juozapas Radziukynas (1844–1925) irgi mini tik pylimą[25]. Išliko tik jos vakarinėje pusėje (nuo aukštumos) supiltas 45 m ilgio 16 m pločio ties pagrindu 5 m aukščio iš išorės pylimas (2 pav.), kurio viršus plokščias, apie 10 m ilgio ir iki 2 m pločio. Piliakalnio šlaitai į upelį statūs, iki 21 m aukščio. Į vakarus nuo pylimo apie 1,5 ha plote, kuris nuo senų laikų buvo dirbamas, yra papėdės gyvenvietė su arimų smarkiai sunaikintu kultūriniu sluoksniu[26].

Piliakalnį 1964–1965 m. tyrinėjo ta pati Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos instituto ekspedicija (vad. V. Daugudis). Antrojo Norkūnų piliakalnio tyrinėjimai buvo didesnių apimčių nei pirmojo. 1964 m. birželio 19–rugpjūčio 8 dienomis buvo padaryti du pusiniai (iki išlikusio pylimo vidurio) pjūviai: vienas pylimo centre iš jo šiaurinės pusės (3 pav.), kitas pylimo rytiniame krašte irgi iš šiaurinės pusės (4 pav.). Centrinio pylimo pjūvio dydis buvo 22 × 5 m (110 m^2), rytinio – 10 × 4 m (40 m^2). Greta esančioje papėdės gyvenvietėje ištirtas bendras 440 m^2 plotas (5 pav.). 1965 m. rugpjūčio 10–15 dienomis papėdės gyvenvietėje pratęsus tyrinėjimus jos spėjamoje įtvirtintoje dalyje (tyrimų metu paaiškė-

[17] Kulikauskas P. Naujas archeologinis paminklas Užnemunėje (V–VII amžių jotvingių senkapis Krikštonyse, Lazdijų raj.), *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, Vilnius, 1959, t. 1(6), p. 81–82.

[18] Svetikas E. Balkasodžio puodai, *Kultūros paminklai*, Vilnius, 1987, t. 8, p. 85–89.

[19] Puodžiūnas G. Archeologiniai tyrinėjimai Bakšių senovės gyvenvietėje 1992 ir 1993 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*, Vilnius, 1994, p. 57–59; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1994 ir 1995 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, Vilnius, 1996, p. 53–56; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1996 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 103–105.

[20] Volkaitė-Kulikauskienė R. Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1958, t. 1, p. 52–57.

[21] Navickaitė O. Bačkininkėlių piliakalnis, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1959, t. 2, p. 108–118.

[22] Navickaitė O. Guogų–Piliuonos piliakalnis, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, Vilnius, 1959, t. 1(6), p. 93–100.

[23] Kvizikevičius L. Žiegždrių piliakalnio papėdės gyvenvietės tyrinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*, Vilnius, 2000, p. 99–101.

[24] Daugudis V. 1965 06 24–08 15 Norkūnų k., Prienų raj., II piliakalnio ir jo senosios gyvenvietės tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 334, p. 17.

[25] Radziukynas J. *Suvalkų rėdybos pilekalniai su žemlapiu*, Varšava, 1909, p. 19–20.

[26] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 116, nr. 480.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

2 pav. Piliakalnio II pylimas prieš tyrinėjimus iš šiaurės pusės. LIIR Nr. 17029

jo, kad šie įtvirtinimai tėra smėlio kopa), ištirtas dar 90 m² plotas. Taip per du tyrinėjimų sezonus piliakalnio papėdės gyvenvietėje buvo ištirtas bendras 530 m² plotas (3,5% gyvenvietės teritorijos), kurio, jeigu jis būtų kompaktiškas, pakaktų, norint plačiau nušviesti tyrinėjamo laikotarpio žmonių gyvenimą. O šis tyrinėtas plotas daugiausia tebuvo tik du gana ilgi (atitinkamai 72 ir 30 m) ir siauri (2–3 m pločio) pjūviai per skirtingas gyvenvietės dalis, kurie leido nustatyti daugiau kultūrinio sluoksnio paplitimo ribas, jo storį bei išlikimo laipsnį, nei atskleisti gyvenvietės vidinį išplanavimą ir jos raidą bent vienoje jos dalyje. Arčiau piliakalnio ištirtas didesnis 175 m² plotas irgi ne kuo papildė žinias apie gyvenvietės vidinę struktūrą. Tad pagal papėdės gyvenvietės tyrinėjimų medžiagą galima daugiau kalbėti tik apie joje aptiktas paskiras struktūras (duobės, židiniai, grindiniai), radinius bei apie tyrinėtos vietos chronologiją.

Duomenis apie prieš piliakalnį buvusios gyvenvietės ir piliakalnio pylimo įrengimą patikslino 2002 m. tyrinėjimai (tyrimų vadovė – archeologė Vida Kliaugaitė). Tyrimai apėmė Skardupio griaunamo pylimo vakarinį šlaitą, kurį reikėjo ištirti, norint sustabdyti tolesnį pylimo irimą. Iš viso čia buvo ištirtas 47 m² dydžio plotas.

Piliakalnis ir papėdės gyvenvietė buvo įkurta ankstesnės čia buvusios akmens amžiaus gyvenvietės vietoje. Ją žymi surastos titnaginės nuoskalos, skaldytinių, gremžtukų, strėlių antgalių (iš jų vienas svidrinis[27], datuojamas X–IX tūkstantmečiais pr. Kr.) bei 9,5 cm ilgio akmeninis kirvis keturkampe pentimi 6 cm pločio ašmenimis su 1,7 cm skersmens skyle kotui[28]. Pastarasis gali būti susijęs jau su brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenviete, nes datuojamas bronzos amžiumi[29]. Daugiausia duomenų akmens amžiaus gyvenvietei pažinti pateikė 2002 m. tyrinėjimai. Piliakalnio pylimas išsaugojo iki 45 cm storio geltono smėlio sluoksnį, kuris ir yra šios gyvenvietės kultūrinis sluoks-

[27] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, p. 60, nr. 217; Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 20.
[28] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, p. 157. LNM Inv. nr. EM 2059:10.
[29] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, p. 60.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

3 pav. Padarytas pusinis antrojo piliakalnio centrinės pylimo dalies pjūvis iš šiaurės vakarų pusės. Kairėje – fotografuoti ruošiasi V. Daugudis. LIIR Nr. 17251

4 pav. Pylimo rytinės dalies antrajame piliakalnyje viršutiniai sluoksniai, nuėmus velėną iš šiaurės pusės. LIIR Nr. 17064

5 pav. Bendras tyrinėjamos papėdės gyvenvietės prie piliakalnio II vaizdas iš rytų pusės. LIIR Nr. 17295

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

6 pav. Duobės papėdės gyvenvietėje prie piliakalnio II iš vakarų pusės. LIIR Nr. 17300

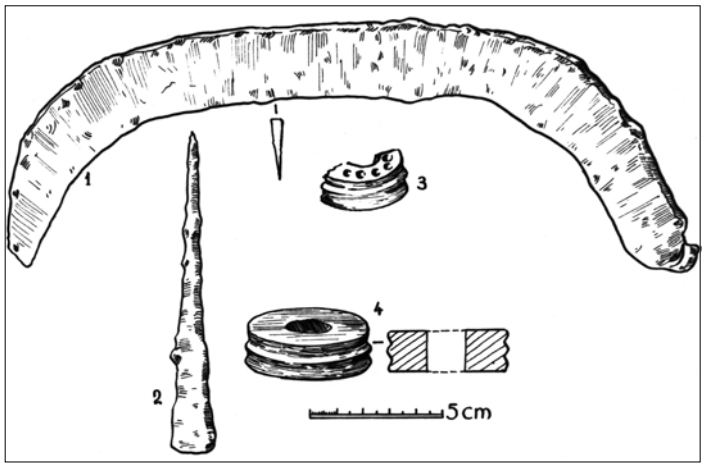

7 pav. Radiniai iš papėdės gyvenvietės prie piliakalnio II: 1 – geležinis dalgis, 2 – geležinis kaltas, 3–4 – moliniai cilindriniai verpstukai. LIIR Nr. 19377

nis. Jame rasta 657 titnaginiai radiniai, iš kurių 49 registruoti kaip dirbiniai: dvigaliai skaldytiniai gremžtukai, rėžtukai, skeltės, grandukas[30]. Daugiausia surinkta titnaginių nuoskalų, kurios rodo, kad vėlyvajame paleolite čia vyko gamtinio titnago apdirbimas (buvo titnago riedulių skaldymo aikštelė). Patys titnaginiai rieduliai, atrodo, buvo renkami čia pat iš giliau esančio žvyro sluoksnio (jame tyrimų metu aptikta keletas tokių riedulių). Anksčiau gyvenvietė buvo datuota kiek vėlesniu mezolito laikotarpiu[31]. Akmens amžiaus gyvenviečių liekanų Norkūnų kaimo laukuose dar 1872 m. keliaudamas Nemunu buvo aptikęs lenkų etnografas Zigmuntas Gliogeris (1845–1910)[32].

Gyvenvietėje daugiausia rasta ūkinių duobių (6 pav.) bei stulpaviečių liekanų (nemažos dalies aptiktų duobių paskirties nustatyti nepavyko), lipdytos

[30] Kliaugaitė V. Norkūnų piliakalnis, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais*, Vilnius, 2005, p. 29–30.
[31] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, p. 60, nr. 217.
[32] Gloger Z. *Dolinami rzek*, Warszawa, 1906, p. 61.

© www.llt.lt

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

grublėtos, brūkšniuotos, lygiu paviršiumi bei gludintos keramikos (tyrinėjimų ataskaitose iš viso suregistruota 1771 šukė), geležiniai dalgis (7:1 pav.), kaltas (7:2 pav.), peilis, yla; bronzinė grandelė; moliniai dvigubo nupjauto kūgio formos (3 vienetai) ir cilindriniai (10 vienetų) verpstukai (7:3–4 pav.); 2 akmeniniai galąstuvai. Visi šie dirbiniai yra gana tipiški Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietėms, nors kai kurios jų rūšys (pvz., dalgiai) randamos gana retai. Iš jų tiksliau nedatuotas nei vienas, tad bendrai visą gyvenvietės medžiagą galima skirti plačiam I tūkstantmečio laikotarpiui. Gyvenvietėje dar rasta akmeninių trinamųjų girnų dalių, geležies šlako gabalėlių, gyvulių kaulų. Jų pylimo viršutiniame sluoksnyje ir papėdės gyvenvietėje surinkta 85 vienetai. Daugumą sudarė naminių gyvulių – stambiųjų raguočių, avių, ožkų, arklių, kiaulių kaulai, nors pasitaikė ir elnio, bebro ir net retai Lietuvos archeologijos paminkluose aptinkamas stumbro ar tauro kaulas[33]. Net 7 dirbiniai buvo surasti ariamos gyvenvietės paviršiuje, kas rodo, kad jos kultūrinis sluoksnis buvo intensyviai žalojamas. Iš keramikos įdomi 21,3 cm skersmens dugnu lipdyto ryškiai grublėto puodo apatinė dalis (išlikęs aukštis iki 27,5 cm, sienelių storis – 1,3 cm) su ženklu dugne – dugno pakraščiais padarytas negilus griovelis, sudarantis apskritimą, kurio centre yra kryžius[34]. Paprastai puodai su ženklais dugnuose yra žiesti, datuojami XII–XIV a. ir aptinkami tik stambesniuose centruose, kur amatininkai gamino produkciją rinkai[35]. Norkūnų puodas šiuo atveju būtų bene pats ankstyviausias iš ženklintųjų. Bendras procentinis keramikos pasiskirstymas atrodo taip: brūkšniuotos 12%, grublėtos 70%, lygiu paviršiumi 12%, gludintos 2%.

Tyrinėjimų metu nustatyta, kad pirmasis piliakalnio pylimas pirmaisiais amžiais po Kr. buvo 2 m aukščio, supiltas iš smėlėtos žemės, kuri sutvirtinta mediniais rąstais ir akmenimis. Vakarinėje pylimo dalyje 2002 m. fiksuotos tarsi sunykusios iki 1,23 m ilgio 10–20 cm pločio ir 2–6 cm storio lentos, sudariusios kažkokią konstrukciją (greičiausiai sampilo tvirtinimą). Pylime rasta lipdytos brūkšniuotos (ji vyravo), lygios, grublėtos ir gludintos keramikos šukių. Vėliau pylimas buvo dar kelis kartus stiprintas – nurodomi mažiausiai 3–4 etapai bei 6–7 taisymai[36]. Detaliau išskirti pylimo rekonstrukcijos etapų pagal turimą 1964 m. tyrinėjimų medžiagą neįmanoma, nes joje yra nemažai neaiškumų dėl įžemio gylio, atskirų sluoksnių interpretavimo. I tūkstantmečio viduryje ant šio pylimo vėl užpiltas apie 1 m aukščio žemių sluoksnis, kuris tvirtintas 15–20 cm skersmens išilgai pylimo guldytais rąstais, o paviršius – akmenimis. Baigiant tvirtinimą į pylimą supilta iki 1,5 m storio smėlėtos žemės, o ant pylimo pastatyta nenustatyto tipo medinė gynybinė konstrukcija (iš jos liko tik degėsių). Taip pylimas įgavo dabartinę išvaizdą, o paviršius grįstas nedideliais 13–16 cm skersmens akmenimis (8–9 pav.). Pastarieji, atrodo, tik tvirtino nestabilų žvyro sluoksnį, iš kurio buvo piltas pylimo paviršius. Pylimo vakarinėje dalyje paviršiuje buvo susidaręs iki 55 cm storio juodos žemės sluoksnis su stambiais degėsiais, grublėta ir lygia keramika, geležies šlaku, 22 gyvulių kaulais, priklausiusiais mažiausiai 3

[33] Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 47.

[34] Daugudis V. Norkūnų kaimo, Prienų raj., I piliakalnio ir gyvenvietės I ties Skardupio žiotimis 1964 06 19–08 08 tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 356, p. 61, 106, nr. 10.

[35] Mulevičienė I. Puodų ženklai Lietuvos teritorijoje XII–XVII amžiais, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, Vilnius, 1970, t. 1(32), p. 135–144; Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuva valstybės priešaušriu*, Vilnius, 2001, p. 288–293.

[36] Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 33.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

8 pav. Pylimo rytinės dalies antrajame piliakalnyje pusinis pjūvis iš šiaurės pusės. LIIR Nr. 17074

9 pav. Atkasamas viršutinis pylimo sluoksnis piliakalnyje II iš šiaurės pusės. LIIR Nr. 17034

kiaulėms, smulkiajam raguočiui, arkliui ir katei[37]. Jeigu šie duomenys patikimi, tai būtų seniausia Lietuvoje žinoma katė. Kadangi, be negausių lipdytos keramikos šukių, į pylimo supiltinius sluoksnius patekusių su žemėmis iš papėdės gyvenvietės krašto, pylime jokių dirbinių nebuvo rasta, jo tikslesnės chronologijos tradiciniais archeologiniais metodais nustatyti neįmanoma, o gamtamokslinės datos nebuvo daromos. Tad viršutinį pylimo sluoksnį tenka datuoti tik gana plačiau I tūkstantmečio II pusės – II tūkstantmečio pradžios laikotarpiu. Piliakalnio vėlyvumą liudytų tokie radiniai, kaip ženklinto puodo dugnas ar katės kaulai, paprastai aptinkami tik II tūkstantmečio archeologijos paminkluose.

Pirmojo Norkūnų piliakalnio istorija netikėtai prasitęsė jau istoriniais laikais. XVI a. pirmojoje pusėje pakartotinio Užnemunės kolonizavimo metu jau seniai apleisto pylimo kalvelėje buvo įreng-

[37] Baublienė J., Daugnora L., Daugnorienė V., Piličiauskienė G., Trainienė R., Veličkaitė S. Preliminarūs 2001–2003 m. kasinėjimų osteologinės medžiagos tyrimų rezultatai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais*, Vilnius, 2005, p. 292.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

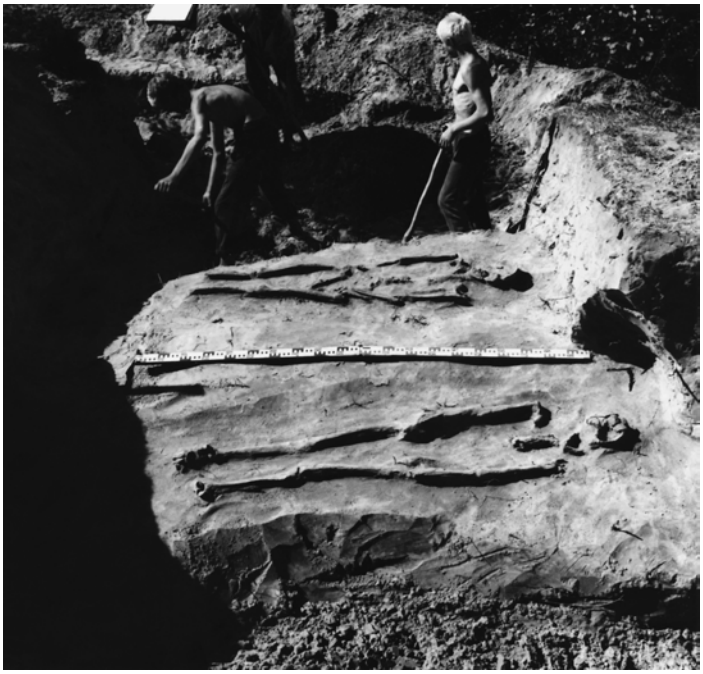

10 pav. Kapai 30 (toliau) ir 31 piliakalnio I pylime iš šiaurės pusės. LIIR Nr. 17676

11 pav. Kapų piliakalnio I pylime įkapės:
1 – geležinis kriauninis peilis (kapas 13);
2 – geležinis įtveriamasis peilis (kapas 22);
3 – bronzinis auskaras (kapas 10);
4 – bronzinis praplatintu priekiu žiedas (kapas 4);
5 – bronzinis signetinis žiedas (kapas 10);
6 – bronzinis juostinis žiedas (kapas 17);
7 – akmeninis galąstuvas (kapas 7);
8 – geležinė grandis (kapas 22);
9 – diržo sagtis (kapas 8). LIIR Nr. 18273

tos kažkokio nedidelio greta esančio kaimelio kapinės. Pagal numizmatinius duomenis, seniausias kapas (kapas 30) datuojamas 1515–1535 m. laikotarpiu[38]. Tyrinėjimų metu 0,5–1 m gylyje atkasti 34 griautiniai palaidojimai mediniuose karstuose, kurių vienas (kapas 21) sukaltas geležine vinimi. Mirusieji buvo guldomi krikščioniškai – aukštielninki, dažniausiai ant pilvo sudėtomis rankomis, galva orientuoti pietvakarių–šiaurės vakarų kryptimi (10 pav.), daugiausia be įkapių (tokių buvo 19 kapų – 55% nuo visų tyrinėtų). Kaip buvusių pagoniškų laidojimo papročių aidai 15-oje kapų aptiktos paskiros įkapės, daugiausia geležiniai kriauniniai peiliai (kapai 4, 10, 11, 13, 16, 17, 22, 24, 30, 33, 34 ir atsitiktinis) (11:1–2 pav.), bronziniai praplatinta priekine dalimi (kapai 4, 10) (11:4, 6 pav.) bei juosteliniai žiedai (kapai 4, 17) (11: 5 pav.); auskarai (kapas 10) (11:3 pav.), adatiniai buoželiniai smeigtukai (kapai 4, 16, 17), akmeninis keturkampis galąstuvas su skylute pakabinimui (kapas 7) (11:7 pav.); sidabrinės monetos (kapas 2 (Žygimanto Augusto 1556, 1557, 1559 m. lietuviški denarai)[39], kapai 13, 17, 22 (visur nenustatytos monetos)[40], kapas 30 (2

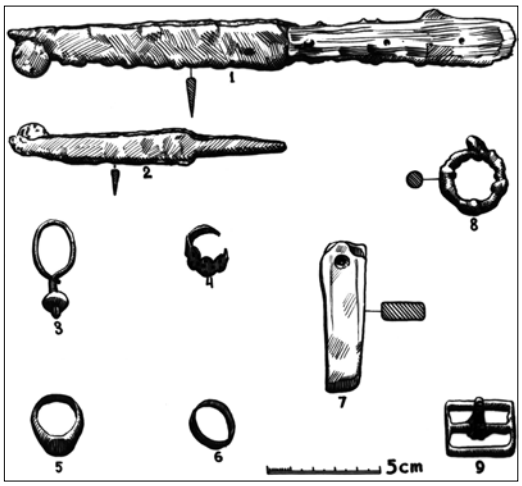

[38] Ivanauskas E. *Monetos ir žetonai Lietuvos senkapiuose 1378–1850*, Vilnius, 2001, p. 122.
[39] Svetikas E. Monetos XIV–XVII a. kapinynuose, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1995, t. 11, p. 136.
[40] *Ten pat*, p. 143.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

Aleksandro denarai[41]); žiestos keramikos šukė (kapas 10). Su mirusiųjų drabužiais susijusios geležinės (kapai 4, 7, 10, 22, 34) ir bronzinės (kapas 8) diržo sagtys (11:8–9 pav.), cilindriukai ir skambalėliai nuo skaros papuošimų (kapas 10). Kai kuriuose kapuose pastebėta degėsių pėdsakų. Sprendžiant pagal ištirtus kapus, piliakalnio pylime įrengtose kapinėse laidota iki XVIII a., nes vietos gyventojai 1965 m. dar atsiminė, kad dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą ant pylimo stovėjęs medinis kryžius[42]. Laidoti šioje vietoje greičiausiai buvo nustota, pradėjus griūti piliakalnio šlaitams.

Nelabai įspūdinga abiejų Norkūnų piliakalnių medžiaga darosi labiau suprantama ją palyginus tarpusavyje bei platesniame regiono kontekste. Nemuno pakrantės visais laikais buvo tinkamos žmonėms gyventi vietos, todėl tankus įvairialaikių gyvenviečių tinklas čia yra natūralus dalykas. Norkūnų piliakalnių tyrinėjimų medžiaga rodo, kad čia žmonės pirmiausia įsikūrė neįtvirtintose gyvenvietėse, kurios, įrengus piliakalnius, virto papėdžių gyvenvietėmis. Trūkstant datuojamos medžiagos, jų įsikūrimą galima apytikriai datuoti greičiausiai apie I a. po Kr. Ar tai buvo vietos gyventojų padidėjimo, ar išorinių poveikių sukeltų gyventojų persistūmimų – germanų genčių gotų kraustymosi iš Skandinavijos per dabartinę Lenkijos teritoriją link Juodosios jūros – pasekmė, šiandien pasakyti dar neįmanoma. Šios, atrodo, padriką užstatymą turėjusios kelių hektarų dydžio (pastarasis priklausė nuo bendruomenės didumo) gyvenvietės išgyveno mažiausiai porą šimtų metų, ką liudija didesnių jų niokojimo pėdsakų (gaisrų, sugriovimų, gausesnio įvairių radinių kiekio) nebuvimas. Per tą laiką pasikeitė tik keramika – iš brūkšniuotosios tapo grublėtoji. Šio pakitimo priežastys irgi nėra aiškios. Kad ir kaip ten būtų, I tūkstantmečio pirmojoje pusėje dabartinės Lietuvos centrinėje ir pietinėje dalyje (Nemuno ir Neries vidurupyje) turime tam tikrą nemažų neįtvirtintų gyvenviečių kultūrą, išsiskiriančią vyraujančia grublėtąja keramika. Jos procentas nors ir svyruoja (Norkūnų gyvenvietėse – 70–86%, Bakšių – 71–89%[43], Kernavės – 85%[44]), tačiau visur yra pakankamai didelis bei vyraujantis. Kitas, mažiau pastebimas, šių gyvenviečių keramikos požymis yra nedidelis kiekis (Norkūnų piliakalnio I gyvenvietėje – 2%, Bakšių – 1–2%[45], Kernavės – iki 1%[46]) vadinamosios gludintosios keramikos, kuri savo lygiu paviršiumi bei kieta mase primena žiestą keramiką. Tai, matyt, tuometinių baltų kaimynų palikimas[47]. Atrodo, kad neilgai trukus dar I tūkstantmečio pirmojoje pusėje šalia

[41] Ivanauskas E. *Monetos ir žetonai Lietuvos senkapiuose 1378–1850*, Vilnius, 2001, p. 122.

[42] Daugudis V. 1965 06 24–08 15 Norkūnų k., Prienų raj., II piliakalnio ir jo senosios gyvenvietės tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 334, p. 2.

[43] Procentinė keramikos sudėtis kiek skiriasi nelygu kokia jos vieta tyrinėjama – žr.: Puodžiūnas G. Archeologiniai tyrinėjimai Bakšių senovės gyvenvietėje 1992 ir 1993 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*, Vilnius, 1994, p. 59; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1994 ir 1995 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, Vilnius, 1996, p. 55; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1996 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 105.

[44] Лухтан А. Б. Селище в Кярнаве на берегу р. Нярис, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1987, t. 28, p. 16.

[45] Puodžiūnas G. Archeologiniai tyrinėjimai Bakšių senovės gyvenvietėje 1992 ir 1993 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*, Vilnius, 1994, p. 59; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1994 ir 1995 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, Vilnius, 1996, p. 56; Steponaitis V. Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1996 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 105.

[46] Лухтан А. Б. Селище в Кярнаве на берегу р. Нярис, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1987, t. 28, p. 16.

[47] Zabiela G. *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 1995, p. 48.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

Norkūnų antrojo piliakalnio esanti neįtvirtinta gyvenvietė virto piliakalnio papėdės gyvenviete, nes patogiame sausumos kyšulyje į upelį buvo įrengtas piliakalnis, supilant iki 1 m aukščio pylimą. Jo liekanose rasta brūkšniuotosios keramikos[48]. Tuo tarpu gyvenvietė šalia pirmojo piliakalnio greičiausiai buvo apleista. Vėliau iki pat istorinių laikų buvo gyvenama papėdės gyvenvietėje prie antrojo piliakalnio, o pačiame piliakalnyje stovėjo medinė pilaitė. Tai pirmiausia rodo pati piliakalnio išvaizda, kažkiek ir papėdės gyvenvietėje aptikta tipinės žiestos keramikos šukė bei puodo dalis su ženklais dugne. J. Radziukynas yra užrašęs padavimą, kad piliakalnyje, besiginant nuo kryžiuočių, žuvę daug gynėjų su jų vadu, kurio kūno beieškant („*nėr kūno*“) ir kilęs vietovės pavadinimas, o žuvę gynėjai buvo sudeginti ir palaidoti į šiaurę nuo piliakalnio, kur randama anglių[49]. Pirmasis piliakalnis, atrodo, buvo įrengtas vėliau negu stambesnės pilaitės aplinkoje esantis laikinas įtvirtinimas – galbūt slėptuvė. Etninė piliakalnių gyventojų priklausomybė, atrodo, nekelia didesnių problemų, nors šalia jų būdingų laidojimo paminklų nėra – čia gyventa jotvingių[50]. Tiesa, pačioje I tūkstantmečio pabaigoje–II tūkstantmečio pradžioje į šias teritorijas iš šiaurės rytų ir rytų pradėjo skverbtis lietuviai, tačiau ar pasikeitė gyventojų sudėtis Norkūnų piliakalnių gyvenvietėse – duomenų nėra.

Tiek šiandien žinoma apie Norkūnų piliakalnių ir jų papėdžių gyvenviečių istoriją. Per praėjusius 40 metų po jų tyrinėjimų daug kas pasikeitė pačioje archeologijoje: atsirado nemažai naujų metodų, leidžiančių daug kruopščiau ir tiksliau fiksuoti įvairias tyrinėjimų metu aptinkamas struktūras, surinkti didesnį radinių kiekį. Tai gerai iliustruoja 2002 m. archeologiniai tyrinėjimai, kuomet iš palyginti nedidelio ištirto plotelio buvo gauta nemažai duomenų, patikslinančių anksčiau turėtuosius. Abiejuose Norkūnų piliakalniuose dar išliko nemažai netyrinėtų vietų, kurias išsaugojus ateities tyrinėjimams seniausioji šių vietų istorija labai pasipildys ar net pasikeis. Optimistiškai nuteikia ir anksčiau paminklosaugininkų rūpestį kėlęs į Skardupį griuvęs antrojo piliakalnio pylimas, kuris Kultūros paveldo departamento pastangomis sutvarkytas.

Norkūnų piliakalnių raidos bruožus padėjo atskleisti 1964–1965 ir 2002 m. archeologinių tyrimų metu gautos medžiagos analizė. Ji rodo, kad piliakalnių vietose iš pradžių buvo neįtvirtintos gyvenvietės.

Norkūnų piliakalniai įrengti kaip slėptuvės šalia jų buvusioms gyvenvietėms I tūkstantmečio pirmojoje pusėje. I tūkstantmečio antrojoje pusėje antrasis piliakalnis tapo pagrindine įtvirtinta vieta šiose apylinkėse. Jame dar II tūkstantmečio pradžioje stovėjo jotvingių medinė pilaitė.

Norkūnų pirmajame piliakalnyje XVI–XVIII a. buvo įrengtos gretimo kaimo kapinės, kuriose žmonės laidoti krikščioniškai, tačiau su kai kuriais ankstesnių epochų bruožais, pavyzdžiui, papildomų įkapių mirusiajam įdėjimu.

[48] Daugudis V. Norkūnų kaimo, Prienų raj., I piliakalnio ir gyvenvietės I ties Skardupio žiotimis 1964 06 19–08 08 tyrinėjimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, nr. 356, p. 13.

[49] Radziukynas J. *Suvalkų rėdybos pilekalniai su žemlapiu*, Varšava, 1909, p. 20.

[50] Tautavičius A. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 14–15; Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*, Vilnius, 1982, p. 99; *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987, p. 196–197.

© *www.llt.lt*

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.

Straipsnio rankraštis gautas 2007 10 10, serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos įvertintas 2007 11 28, skelbti parengtas 2009 02 27.
Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Balbieriškis“ .

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas.*

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (specializuotuose rinkinio skyriuose):
1. Straipsnio santrauka anglų kalba.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet kokiu būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio paskelbimo svetainėje www.llt.lt datą.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2009 03 03, svetainėje www.llt.lt nuolat skelbiamas nuo 2009 03 09.